

9 дәріс. Қазақстан территориясындағы тайпалар мен рулардың киімдері мен әшекей бұйымдарының көне түрлері. Орта ғасырлар және Қазақ хандығы дәуіріндегі әшекейлер мен киімдер кешені (2 сағат).

Мақсаты: студенттерге Қазақстан территориясындағы тайпалар мен рулардың киімдері мен әшекей бұйымдарының көне түрлері, Орта ғасырлар және Қазақ хандығы дәуіріндегі әшекейлер мен киімдер кешені туралы оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. Қазақстан территориясындағы тайпалар мен рулардың киімдері мен әшекей бұйымдарының көне түрлері.

2. Орта ғасырлар және Қазақ хандығы дәуіріндегі әшекейлер мен киімдер кешені.

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Киімді дайындаудың көне материалдарына үй жануарларының жүндері, терісі (сайғақ, қой, ешкі, құлын және т.б.) жатты; Бас киімдер үшін түлкінің, мамық жүнді аңдардың терісі қолданылды. Және қой мен түйенің қысқы жүні бұйымдар жасаудың көне материалы болып табылады.

Петроглифтардағы, тасқа салынған суреттердегі тас ғасыры, неолит және қола дәуірлерінің киімдерінің фрагменттері (үзінділері) бейнеленген суреттер, сюжеттер мен композициялар.

Қазақстандағы қола дәуірінің тайпаларының әйелдерінің шашқа тағатын әшекей заттары (б.э.д. II мың жылдық, петров және алакөл мәдениеттері). Екі түрі: а) Жапырақ тәрізді салпыншақпен аяқталатын екі моншақ немесе шеңбер тәріздес шашқа тағатын әшекейлер; б) пластикадан, шеңберден, моншақ пен салпыншақтан құралған күрделі құрамды екі немесе бірнеше моншақ түріндегі шашқа тағатын әшекейлер. Екінші түрі тері немесе бір-біріне шатастырылған тесьма бауларының негізінде жасалатын, оларға шашбаудың басқа детальдары жалғастырылған. Шашбаудың діни-магиялық функциясы; шашбаудың және бас киімдердің жемістілікті білдіретін қызыл түске боялуы. Бас киімдердің ұлу қабыршағынан, жабайы аңдардың (қасқыр, түлкі, қарсақ) тістерінен, өкше сүйектерінен жасалған амулеттермен безендірілуі. Тұмардың қорғағыш қасиеттері. Өсімдік тәріздес белгілер: шашбаудың төменгі бөлігін әшекейлейтін, жапырақтәріздес салпыншақтар. Шашбаулардың белгілерінің реконструкциясы: әйел шашбауы қоса жерленген жерлеу орындары, олар: а) ұзатылатын уақытқа жеткен қыз дәрежесін (шашбаудың бірінші түрі); б) келін-қыздың дәрежесін (шашбаудың екінші түрі) білдірген. Жерлеу дәстүрі кезіндегі әшекейлердің әдейі бүлдіріліп, жарамсыз етілуі өлген әйелдердің өмірден ажырауын білдірді, ал жерлеуге әшекейдің бірге қойылуы әйелдің тірі кезіндегі әлеуметтік дәрежесінің сақталғандығынан хабардар етеді.

Адамзат палеолит – тас дәуірінде тігіссіз байланатын лыпа киімдерді пайдаланумен қатар сүйек ине, сүйек бізді қолданып тері және тоқыма киім-кешек жасап, киіну мәдениетінің басқа да түрлерін қалыптастыра бастаған. Алғашқы қарапайым киімдер жай ғана байланатын немесе түйрелетін болған.

Неолит дәуірінде өру, иіру және тоқу кәсібі дамып, иықтан, мықыннан киілетін киім түрлері пайда болған.

Энеолит - адамдар өміріне мыс құралдар енген дәуір екені тарихтан белгілі. Осы кезеңге жататын Маңғыстаудағы тұрақ Бозащыда, Шебірде шақпақ

тас, керамикамен қоса кішкене металл біз табылды. Яғни, аталмыш кезеңде мал шаруашылығы пайда болып, адамдар мал терісінен киім тіге бастаған. Еңбек бөлінісі күшейіп, адамдар мал, аң терілерін илеп мәнерлеу, жүн иіру, тоқыма тоқу, бояу жасау, тас күйдіріп, металл өңдеуге қол жеткізген заманаларда киім-кешек түрлері де кемелдене, түрлене түсті.

Аяқ-киім көп кешікпей пайда болған және ол киімнің басқа элементтері сияқты кең тарамаған. Олар түрлі ағаш, тері, көннен жасалған. Етіктер қазақ жеріндегі жартас суреттерінде жиі кездеседі. Етік символикасы ол жол және арғы әлемге адастырмай апаратын бастау. Қазақ ертегілеріндегі темір етік киіп, темір таяқ ұстау да осыны меңзейді.

Осылайша, тас дәуірінің соңын ала адамдар қолға үйреткен мал жүнін, аң терілерін, жабайы өсімдіктердің жапырақтарын, қабықтарын қолданудың жолын тауып, жабайы кендір сияқтыларды есіп, мал жүндерін иіріп, сүйектен тебен ине жасап, бастарына бүркеніш, үстілеріне жаға, жеңсіз тері киім, белге орайтын алжапқыш, аяққа тартатын тері шақай сияқты біршама тұтас тері киімдерін тіге білді.

Қола дәуіріне жататын ескерткіштерден табылған археологиялық мұралар сол кездегі адамдардың қой, ешкі, түйе сияқты үй жануарларын өсіріп, жүннен киім тоқып кигенін көрсетеді. Оған дәлел Айшырақ, Атасу, Қанай сияқты молалар мен қоныстардан сүйектен, тастан жасалған ұршық бастарының, қоладан жасалған ине, тебен, біздердің табылуы, мал терілерінен киім тігілгенін көрсетеді. Сол қола дәуірінен сақталып келе жатқан әдет-ғұрып, салт-сана, әсемдік-сәндік өнердің бастамасы болып келген үлгі – ою-өрнек халқымыздың ұлттық мақтанышы болып жалғасуда.

Қола дәуіріне жататын Андроновшылар үй тіршілігіне қажетті нәрсені өздері жасады. Жіп иіру, тоқу, теріні өңдеу, киімді түрлі-түсті жіппен әдіптеп тігу сияқты қолөнер түрлерінің бәрін игерген. Матаға қажетті жіпті мал жүнінен иіріп, тоқыма станогы, ұршықты қолданды. Олар өкшесіз аяқкиім, жүннен тоқылған, теріден тіккен құлақшындарды киген. Әйелдер көбіне ұзын жеңді етегі жер сызған жүн көйлек киіп жүрді. Сырға, салпыншақ, моншақ сияқты әшекейлік бұйымдар таққан.

Осы кезеңде киім тігу үшін мал, аң терілері, өсімдік, ағаш, құс өнімдерімен бірге жасанды материалдарды пайдаланған.

Қазақ жерінде болған саяхатшылар мен қазақ даласына келген орыс әскери шенеуніктері қазақтарда **зергерлік өнердің** өте ертеден барын жазып кеткен. Бұған қоса археологиялық қазба дереккөздері де осының айғағы бола алады. Мәселен, қола ғасырында қоладан жасалған құрал-жабдықтар мен әшекей-бұйымдардың көптеп табылуына қарағанда, адамдар кен бар жерді тауып, металл өңдеуді игерген. Оған дәлел Айшырақ, Атасу, Қанай сияқты молалар мен қоныстардан сүйектен, тастан жасалған ұршық бастарының, қоладан жасалған ине, тебен, біздермен қатар әшекей бұйымдардың табылуы, сол кездегі адамдардың мал терілерінен киім тігіп, әшекей заттарды таққанын көрсетеді.

Қазақстан аумағы пайдалы қазбалар – кентастарға, минаралдарға өте бай. Мысалы, қалайы, қорғасын, алтын мен күміс кен орындары Жезқазған, Зыряновск, Жалтыр, Атасу мен Қаратау таулары, Нарым мен Тарбағатай, Степняк, Ақжал, Балажалда бар. Осындағы кен орындарын зерттеген геологтар бұлардың үш мың жыл бұрын игерілгендігін анықтады. Қола дәуірінде

кентестарды алу мен балқыту ісі кең қанат жайды. Жезқазған ауданында 100 мың тоннадай мыс, ал Успенск кен орнында кеннің 200 мың тоннасы балқытылған.

Ғұн, қаңлы, үйсін, сақтардың киімдері мен әшекейлері. Қазақстандағы және оған шектес аумақтардағы сақ ескерткіштерінен: Аржан, тасмола мәдениетінің ескерткіштерінен, Алтайдың пазырық қорғанынан, Жетісудағы Есік қорғанымен бесшатыр пирамидаларынан, Тарбағатайдың шілікті жерлеу орындарынан, Оңтүстік Қазақстанның Тегіскен және Үйғарақ жерлеу кешендерінен, Арал маңы ескерткіштерінен және т.б. табылған киімдердің кешені. Әшекейлер және сақтардың “аң стилі” зергерлік өнері. Сыйлық, әскери олжа немесе өз шаруашылық өнімдеріне айырбас ретінде алынған, үйсін, сақ, сармат, қаңлы, көсемдерінің киім кешендеріндегі әкелінген қағаз тәріздес, жібек және жүн маталар. І ғ. жататын Қорған-Тепе қалашығының қаңлы қорғандарынан табылған киім қалдықтары. Қой терісінен, тұрпайы қой жүнінен жасалған қарапайым халықтың киімдері. Кеңкөл обасынан табылған әйел және ер адамның жібек көйліктері. Ғұн, қаңлы, үйсіндердің әшекейлері мен зергерлік бұйымдары.

Сақ (скиф) мәдениеті Карпат, Дунай, Батыс Тянь-Шань, Таулы Алтайдан бастап Памирге дейінгі аймақтарда қалыптасты. Мәдениеттің мұндай тұтастығын сақ шеберлерінің бейнелеу өнеріндегі «ақ стилімен» байланыстырамыз. Сақ шебері «аң стилін» «Алтын адам» киімінде талғаммен үйлесімді қолданып, эстетикалық талғамының өте жоғары деңгейде болғанын көрсете білген.

Сақтар тотем ретінде бейнелеген аң, құс, жануарлардың етін жеп, терісінен киім тігіп, жүннен тоқып, түрлі маталар жасаған.

Киім-кешек қалдықтарына, ортаазиялық сарайларда сақталған суреттерге, скифтердің бедер салу өнеріне байыппен қарау – олар киген киімдерді қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Савроматтар сулық киім немесе аяқ киімге металл қапсырмалар жапсырмады, тек ауқатты адамдар ғана киімдерін тоғалармен әшекейледі. Халықтың басым бөлігі қысқа күртеше, сулық киім, балағы қысқа етікке кигізілген шалбар киіп жүрді. Бас киім мен кеудешені әрлендіріп тұрған ұсақ тастармен әшекейленгені болмаса әйелдердің күнделікті киімі ерлердікіне ұқсас еді. Зооморфты суретті қапсырмалар тек ауқатты әйелдерде болды. Сырға, өмілдірік, жүзік, білезік, алқа әшекейлер қатарына қолданылды. Өмілдірік тұмар ретінде де пайдаланылды. Сырғаларды шеберлер сымнан да жасады.

Кең тараған әшекейлердің бірі моншақ болды. Одан алқалар жасалды, киім, аттардың тартпалары мен әбзелдері әшекейленді. Тас моншақтар өте аз, ақық, агаттан жасалғандары көп те, тау хрусталі мен халецедоннан жасалғандары сирек кездеседі.

Бірақ бұл бұйымдар тек әшекейлер ғана еді. Гривна, алқа, алтын тоғалар әлеуметтік дәрежені де білдіретін. Киімнің аксессуарлары діни түсінік пен түрлі ғұрыптық және магиялық дүниетаныммен тығыз байланысты болды.

Ежелгі замандарда айна тек сәндік зат қана емес еді. Айна адам түрін бейнелегендіктен, жан беретін сиқырлы магиялық күш бар деп қабылданды. Қола айналар көбіне әйелдер қабірінен табылады, олардың бір бөлігі алдын-ала сындырылады немесе отқа күйдірілді.

Үйсін, сақ, сармат, қаңлы, көсемдерінің киім кешендерінен олардың қағаз

тәріздес, жібек және жүн маталарды қолданғанын көреміз. Халықтың ауқатты бөлігі киімді жібек пен биязы жүн матадан, кедейлері жай қалың жүннен, былғары, қой терісінен, тұрпайы қой жүнінен жасалған киімдерді киетін болған. Бұндай мата түрлерін олар сыйлық, әскери олжа немесе өз шаруашылық өнімдеріне айырбас ретінде алып отырған. Жібекті Қытайдан аттарға айырбастап алды немесе тарту-таралғы және салық ретінде алып отырды. Мәселен, I ғ. жататын Қорған-Тепе қалашығының қаңлы қорғандарынан табылған киім қалдықтары осының дәлелі бола алады.

Ауқатты кісілер киімдерін жібек пен биязы жүн маталардан тіктірді, қарапайым жұрт киім-кешектерін түрпідей қылшықты жүн маталарынан, былғары мен қой терісінен тіктіріп киінді.

Ғұндардың сырт киімдерінің үлгілерін Нойн-ула жәдігерлерінен көреміз. Ол киімүлгілері қазақтардың аң терілерінен тігілген ішіктері мен шапандарына ұқсас болып келеді.

Орта ғасырлар және Қазақ хандығы дәуіріндегі әшекейлер мен киімдер кешені. Түрік дәуіріндегі тасқа салынған бейнелердегі, мүсін ескерткіштеріндегі, тас балбалдардағы киімдердің композициясы. Жетісу, Оңтүстік-Шығыс Қазақстан және Ертіс маңы қорғандарындағы киімнің, жібек маталардың қалдықтары. Әлеуметтік жағдайы жақсы халықтың арасындағы сырттан әкелінген маталардың, шыт бұйымдарының таралуы. Мал шикізатынан (терісінен, жүнінен, жүн бұйымдарынан) жасалатын аяқ киім, киімнің дәстүрлі кешенінің одан әрі дамып, жетілдірілуі. XVIII ғ. дейін Шығыс Түркістан мен ортаазиялық халықтардан, аз көлемде Ресеймен басқа мемлекеттерден әкелінген маталардың қазақ даласына таралуы. Жергілікті және сырттан әкелінген әшекейлердің, соның ішінде зергерлік бұйымдардың тұрмысқа енуі.

Түріктер сол жаққа қарай жабылатын киім киген. Ол туралы жоғарыда айтылған тас балбалдар, қоршаулардағы мүсіндер мағлұмат бере алады. Суреттерге қарағанда алтай түріктері көйлек, шалбар, жұмсақ тері етіктер киген. Ұзын келген зерлі жібек киім қалдықтары ерлер мен әйелдер қабірінен көптеп табылған. Киім өсімдік өрнекпен көмкерілген және қола ілмекті мыс қапсырмалармен жабылған. Аяқ киімге ілгегі шағын қола және күміс ілмектер пайдаланылды, көпшілігі әйелдер аяқ тұсынан табылған. Белбеу қалдықтары әдетте ер адамдар қабірінен аршып алынады. Белбеу айылбасы темір мен қоладан жасалды. Бірқатар бейіттерден екі айылбастан табылған, бұл көне түріктердің сауытқа және семсерге арналған екі белдеуді тағып жүргендігін көрсетеді.

Қазақ халқында әрбір адамның әлеуметтік тегіне, кәсібіне, ыңғайына, бағытына қарай сырт киімдерінің етек-жеңі, жағасы, басқа да бөліктерінің үлгісі мен әшекейлері әр түрлі болды. Мәселен, ел билейтін билеушілер, ауқатты адамдар женді, етегі жерге дейін жететін шапандар киген. Олардың киімдерінің етегі жерде сүйретіліп жүретіндей ұзын болған, оның сүйретілген етегін арнаулы қызметшілері көтеріп жүрген. Үйде және сыртта, әсіресе, жиындарда киілетін бас киімдері мен былғары етіктері ерекше көзге түскен. Және әр киімі ерекше талғаммен зерлі кестелермен әшекейленіп, ұзақ уақыт тігілген. Ал, қарапайым шаруа, халықтың киімінің етегі, жеңі қысқа, ықшамды болып келген және етектерін белдеріне қыстырып алатын болған.

Әшекейлерден сырға, алқа, жүзік, моншақтар белгілі. Сырғалар негізінен күміс пен қоладан құйылып дайындалған. Қазақ жеріндегі VI-VIII ғ. жататын тастан қашалып жасалған мүсіндерге қарай отырып, ерте замандарда ер адамдардың да сырға таққанын көруге болады. Мұндай балбал тастардан құлағына сырға таққан әскер басылардың бейнесін көптеп кездестіруге болады.

Қимақтардың әшекей жиынтығынан алқалы сырғалар, жартылай бағалы тас орнатылған жүзіктер кездеседі.

Зерттеушілердің пайымдауынша IX-XIII ғасырларда Жетісу күміс бұйымдарын өндіретін орталықтардың біріне айналды.

Қоладан, күміс пен алтыннан білезіктер, шолпылар, сырға, қапсырмалар жасалды. Зергерлік бұйымдардың арасынан Шымкент көмбесінен табылған, X-XI ғғ. жататын ширатпалы бұратылған күміс білезіктер өздеріне ерекше назар аудартады. Жетісу- Сырдария аймағына тән мұндай білезіктер неғұрлым кейінгі кезеңдер де жасалынды. Отырардан XIII ғ. басына жататын әшекейлердің қызықты жиынтығы табылды. Бұл - ұштарында сегіз қырлы басы бар қола білезік, күрделі нақышталған, қола шарлар тізілген шаш ұстағыш, айшықты шыны мен көгілдір ұнтақтан қатырып жасалған моншақтар. Әшекейлердің көбі шыны мен түрлі-түсі тастардан – ақытан, агаттан, хрустальдан, көктастан, яшмадан, інжу-маржандардан жасалынған моншақтар.

XV ғ. екінші жартысы – XVIII ғ. екінші жартысына жататын білезіктердің сынық бөліктері көп табылған, бірақ өсімдік және нүктелі қақтаумен безендірілген бүтіндері де бар. Білезіктің ұшы кейде жыланның басы тәрізді етіп жасалды. Осы кезде зергерлер кәсіпшілікте түрлі-түсті тастарды: сердоликті, қызыл тасты, яшманы, көк тасты, жүзақты, агатты, серпентиндерді, мөлдіртасты кең пайдаланған. Тастар моншақтар, жүзіктердің көздерін дайындау үшін, сондай-ақ жүзіктердің өздерін өңдейтін материал ретінде қолданылған.

Серпентиндерден, яшмадан, көк тас пен лағылдан жасалған ромб тәрізді алқалар тобы да ерекшеленеді. Сондай-ақ, түрлі-түсті тастардан қарсы ілгіштер, қапсырмалар және басқа заттар жасалған.

Қазба жұмыстары дәлелдегендей зергерлік өнер жоғары даму деңгейінде болған. Шеберлер әр түрлі техникалық тәсілдерді: қақтау, құю, соғу, қалыптау, оймалау, қаптап ширату, алтын жалату, күміс ойып орнату әдістерін білген және қолданған. Олар күміс және қола сымдар дайындау, түрлі-түсті тастарды қырлау мен тегістеу, тесу әдісін білген.

Әдебиеттер:

1. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. - Алма-Ата: Наука, 1964. - 178 с.
2. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 474 с.
3. Шевцова А.А. Казахский традиционный свадебный костюм (XIX - начало XX века) // Среднеазиатский этнографический сборник / Ин-т

этнологии и антропологии Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. - М.: Наука. - Вып. V / [отв. ред. С.Н. Абашеев, В.И. Бушков]. – 2006.

4. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті = Традиционная культура казахов: ғылыми мақалалар жинағы / [ред. алқасы М. Ш. Өмірбекова (жауапты ред.) және т. б.]- Алматы: "Зият Пресс", 2004.

5. Диваев Ә. Тарту. – Алматы, Ана тілі. 1992.

6. Традиционная одежда народов средней Азии и Казахстана. -М, 1989.

7. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. -А, 1986.

8. Шаханова Н.Ж. Символика традиционной казахской культуры. Учебное пособие. -Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2004.

9. Егізбаева М.Қ. Қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті. Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 152 б.